

Saád József

HORTOBÁGYI TÁRSADALOMKÍSÉRLET

A koncepció és következményei

1950. június 23-án éjjel az Államvédelmi Hatóság – a rendőrség és a helyi hatóságok bevonásával – családok százait deportálta a jugoszláv határsáv falvaiból az Alföldre. A teher-vagon-szerelvények – hatósági iratokban „telepeseknek” nevezett – emberrakományait a hortobágyi és nagykunsági puszták állami gazdaságainak kiürített és rendőri őrizet alá vont majorjaiba, jobbára istállókba, juhhodályokba szállásolták be, és a gazdaságokban kényszermunkára fogták. A júniusi akciót 1953 áprilisáig 45 kisebb-nagyobb kitelepítési hullám követte; részint a déli és nyugati határ mellékéről, részint városokból, határsávon kívüli falvakból. 1952 végére kialakult a 12 táborot átfogó rabgazdaságok rendszere. A deportálás célja és lebonyolítása, a táborok működtetése a Gulág-rendszer Szovjetunióban kielélt mintáit követte.¹

Mi volt, mi lehetett a hortobágyi deportálások² értelme? Választ keresve erre a kérdésre megkísérelem értelmezhetővé tenni a több mint 8000 személyt rab „telepesként” befogadó, „magyar Gulágként” emlegetett Hortobágyot – a hortobágyi társadalomkísérletet – a magyar társadalom 1945 utáni szerkezeti átalakításának összefüggéseiben és a 20. századi nagy társadalomkísérletek sorában.³ Igazolható-e a deportálás – esetünkben a hortobágyi deportálás – valamilyen *elv*, civilizációt formáló *értékrend*, egyéni akaratokon kívül álló (történelmi) *szükségyszerűség* jegyében? Van-e/volt-e, lehet-e/lehetett-e modernizációs *hozamuk-hasznuk* a pusztai kényszermunkatáboroknak? Ezekhez a kérdésekhez kapcsolhatóan a következőkben vázolt gondolatmenet néhány – a témakörben végzett kutatásaink közben felvetődött – fogalmi közelítést, megállapítást tartalmaz.⁴

¹ A belső ellenség valamennyi szegmensével azonosított „kulákok” áttelepítése a ritkán lakott alföldi pusztákra Rákosi Mátyást és a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségét már 1948-ban foglalkoztatta. Mintául Sztálin kipróbált szibériai gyakorlata szolgált: „külön kulák falvakat csinálunk, mint a Szovjetunióban” – jelentette be Rákosi az MDP KV november 27-i ülésén. Lásd Párttörténeti Intézet Levéltára [PIL] 276. f. 52. cs. 4. ö. e. Az MDP KV ülésének jegyzőkönyve 1948. november 27. Idézi FÜZES Miklós: *Törvénytérrel*, Pannónia Könyvek, Pécs, 1992, 7.

² A „hortobágyi deportálás” szándékosan pontatlanul használt fogalom: a tizenkét táborból hat a Hortobágyon, hat a Nagykovács és a Hajdúság területein létesült. A pontatlanságot (az egyszerűsítésen túlmenően) az indokolja, hogy Gulyás János és Gulyás Gyula *Törvénytérrel* című revelatív erejű filmje (1988) óta „Hortobágy” emblematikus fogalomként él a köztudatban.

³ Az emlékezők és a megemlékezők, de esetenként még a szakközlemények is „tízezer” vagy „közel tízezer” deportáltról szólnak. A hatósági kimutatások szerint a 12 kényszermunkatáborból 1953 júliusa és az október 31-i felszámolási határidő között 7281 fő szabadult. A táborokban megfordultak száma ennél több, de nem éri el a 9000-et.

⁴ „Telepesek” és „szabadok”. *Társadalomtörténeti és történeti ökológiai tanulmányok* című NK 69288. sz. OTKA-projekt (2007-2010) – röviden: *Hortobágy-projekt*. Témavezető: Saád József. Munkatársak: Csurgó Bernadett, Horváth Endre, Hajdu Lajos, Nagy Mária, Sági Matild, Tamáska Máté.

Hortobágy a társadalomkísérletek világában

A hortobágyi táborvilág helye és jelentősége a nagy társadalomkísérletek, -átszabások (*social engineeringek*) sorába illesztve értelmezhető. A társadalomkísérleteket a radikálisan új alapokra helyeződés célképzete, a mindent-mindenkit ennek a célképzetnek alárendelő elhatározás és a – többnyire forradalmi – kíméletlenség vezérli. A hortobágyi deportálás a társadalom- és emberkísérletek – a 20. század folyamán különösen sok változatot produkáló – hosszú sorának egyik eleme. Az ötvenes évek elejének magyarországi politikai kontextusába helyezve „Hortobágy” nem mellékes, de nem is kardinális jelentőségű a kísérletek sorában: a sztálini totalitarizmus hazai kiteljesedésének egyik következménye. Tágabb – 20. századi és a magyar határokon túltekintő – összehasonlításban nézve, minden brutalitása ellenére, a „puhább” változatok közé tartozik.

A gyökeresen új társadalmi berendezkedés kiépítése: legyen az a „régí rend” felváltása, civilizatorikus célzatú földfoglalás, gyarmatosítás (például az amerikai kontinensek vagy Ausztrália esetében) a fennálló civilizáció leváltására és új alapokra helyezésére törő (faji vagy osztályalapzatú) birodalomépítés (nemzetiszocializmus, bolsevizmus) – mindez egyszerre építés és pusztítás.

„ROMBOLJATOK, HOGY ÉPÍTHESSETEK, ÉS ÉPÍTSETEK, HOGY GYŐZHESSÉTEK!” – a nietzsche-i ihletésű anarchoszocialista jelszó Kassák Lajos aktivista-konstruktivista fórumának, a Ma című folyóiratnak a címlapján⁵ élesen rávilágít a 20. századi radikális újvilág-teremtések kétarcúságára. Az újvilág-vízió kultúrák pusztítása, tulajdonviszonyok eltörlése, társadalmi csoportok alávetése, leigázása, kifosztása, feszélyezése, ritkítása-kiirtása árán valósul meg. De a vizionált világ épül is: átalakított (termővé tett-kényszerített) természet, fűrotornyok, hegyeket megmozgató földmunkák, folyók elterelése, monumentális létesítmények, benépesülő területek, új városok, új értékrendek, új tulajdonformák s azoknak megfelelő intézmények jelzik létrejöttét. A létesítésnek és az irtásnak ez a kettőssége egybemosódik, egymást feltételezi. Végsősoron azzal kapcsolatos, hogy a munka (építés) – mint emberlétünk alapjaihoz tartozó tevékenység⁶ – itt elsősorban a hatalom dimenziójában értelmeződik. A munka: harci kérdés, helytállás a fronton (*Arbeitsfront*, széncsata stb.), kényszersmunka. A munkát végzők pedig vezényelhető tömeg: *munkahadsereg*.

Ebben a rombolva építő, építve romboló folyamatban különös élességgel rajzolódik ki a társadalom *dichotóm* struktúrája. A vesztesek–nyertesek, a kizsákmányolók–kizsákmányoltak, a fehérek–feketék (vagy más színűek), a fajtiszták–fajidegenek, a mobilizáltak–demobilizáltak, az uralkodó (politikai) társadalom – alárendelt társadalom,⁷ a vezető

⁵ Aktivista plakátszöveg, Ma 1922/1., címlap.

⁶ Hegel nyomán az ifjú Marx sem látja ezt másként, lásd a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című vázlatainak munkára vonatkozó állításait.

⁷ Az *uralkodó–alávetett* fogalom pár a ma már kevésbé ismert Pulszky Ágost evolúciós társadalom- és államelméletének fogalmai. A felsorolt fogalmak többsége is a 19. század ún. „társadalmi nagyelméleteiből” való. Ezeknek a nagy ívű fejlődésméleteket felvázoló teóriáknak – például Saint-Simon, Marx, Spencer, Gumplowicz, Ratzenhofer elméleteinek – közös sajátossága a kétosztatú, egymással szemben (harcban, konfliktushelyzetben) álló és egymást váltó társadalmak egymásutánjában gondolkodás. Témánkhöz

osztályba tartozók – az onnan kirekesztett osztályidegenek (deklassáltak), a (magasabb rendű) hódítók – a („primitív”, „bennszülött”) meghódítottak. Az angolszász közbeszéd szemléletes megközelítésével élve: az *upper dogok* és az *under dogok* csoportjai. Akik az utóbbi kategóriába sorolódnak, azok – egyénenként vagy családotól – nagy valószínűséggel nem kerülnek ki a területi elszigetelés és/vagy elmozdítás (deportálás) valamelyik formáját. S ezek a formák igencsak változatosak: az elzárástól (fogság, börtön) és a bekerítéstől (gettó, rezervátum) a hatósági felügyelet alá kényszerítés, kitiltás, száműzés, áttelepítés sokféle módozatán át az ugyancsak sokféle (internáló, átnevelő, kényszerszermunka- szűrő-, gyűjtő- stb.) táborig.

Furcsa módon a demobilizálás, alávétetés, leigázás s annak következményei: a területi elszigetelés és elmozdítás szokásosan kiesik az elméleti és empirikus társadalomkutatói érdeklődésből. Mintha a *marhavagon*, a *kényszerlakhely*, a *tábor*, a *gettó* és a *cella* valósága elhanyagolható tényező lenne a mögöttünk hagyott – szakmai és nem szakmai körökben egyaránt „borzalmasnak” minősített – század társadalmi folyamatainak alakításában. A hagyományosan *progresszívista* irányultságú szociológia, jóllehet a diszciplínát valóságstudománynak is nevezik, erről a valóságról többnyire egyszerűen nem vesz tudomást. Pedig a jellemzően 20. századi népességmozgatások – Lányi András kifejezésével élve „a marhavagonkori népvándorlás egymást követő hullámai” – meghatározó jelentőségűek a társadalmi változás, szerkezet és mobilitás alakulásában.⁸ A *mobilitás* fogalmát a forradalmi Szovjetunióból kivándorolt Pitirim Sorokin vezette be a múlt század harmincas éveinek amerikai szociológiájába. A pályakezdet elemi élménye: az akasztófa árnya és az „American dream” együttthatása⁹ valószínűleg közrejátszott abban, hogy az ő felfogásában egyének és csoportok szerkezetformáló mozgása hangsúlyozottan két esélyes volt: *felfelé* és *lefelé* is irányulhatott. A mobilitásvizsgálatok II. világháborút követő dömpingjében a fogalom eredeti kétarcúsága háttérbe szorult, és a kutatás – Lányi magyar szociológiára vonatkoztatott találó megjegyzését idézve – „sokáig hajlamos volt összetéveszteni a mozgósítást a mobilitással, sőt a »felfelé mobilitással«”.¹⁰

A hortobágyi családok és egyének életútjait több generáción át követő elemzésünkben arra tettünk kísérletet, hogy a *nyertes–vesztes* dichotómiát és ehhez hozzákapcsolva a *hozam/haszon–veszteség/kár* gondolkört az empirikus kutatás számára értelmezhetővé tegyük. Mintegy behozzuk (vagy inkább visszahozzuk) a közbeszédnek ezt a ma is használatos, sőt ma kifejezetten felkapott kifejezését (lásd: lúzer) a társadalomtudományi kutatásba – még ha egy ilyen értelmezési kísérlet a tudományos igényű fogalomképzést és az adatfeldolgozást egyaránt komoly kihívások elé állítja is.

jól használható ezeknek a – többnyire meghaladottnak vélt és (Marxot leszámítva) keveset hivatkozott – struktúraelméleteknek a fogalomkészlete.

⁸ LÁNYI András: *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gondolkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban*, Szociológiai Szemle 2010/2., 100.

⁹ Sorokin Lenin kegyelmi gesztusának köszönhetően, a kivégzés előtt mobilizálódhatott a szabadabb világba. Az Egyesült Államokba kerülve egy évtized alatt az amerikai szociológia legismertebb képviselője lett.

¹⁰ LÁNYI: *I. m.*, 100.

A hortobágyi deportálások helye és jellege a területi elszigetelés változatos rendszerében azonosítható. A táborrendszert (a tizenkét táborból hetet) megalapozó 1950. június 23-i kitelepítést különleges közigazgatási területen, az ellenséges Jugoszláviával érintkező *határsávon* hajtották végre. Az akció a koreai háború kirobbanását megelőző napra esett. Beilleszthető a katonai bázisok, felvonulási területek kiépítési folyamatába. Ez a folyamat 1947 óta a nyugati és különösen a déli határok mentén egyre intenzívebbé vált, hasonlóan a háborús pszichózis (megfélemlítés, preventív megtorlás, mozgósíthatóság, rémkép-propaganda) felizzításának kampányaihoz. A június 23-i kitelepítést 1953 tavaszáig negyvenöt – vidéki városokra, határsávon kívül eső községekre is kiterjedő – kisebb-nagyobb akció követte. Átfogóbb és az ország egészére kitekintő megközelítésben: a hortobágyi kitelepítés (hatósági szempontból nézve: tisztogatás) a *háborús állapotra* berendezkedés felgyorsításaként, mint ennek a gyorsítási folyamatnak egyik tényezője értelmezhető.

A háborús állapot Carl Schmitt politikaelméletének kulcsfogalma: a háború és háborús készség modern – *totális* – változatával összefüggő fogalom.¹¹ Hatékony bevezetésének feltétele a *hadigazdaság* kiépítése. A hadigazdaság vizsgolt a totális diktatúra – a kommunista tömb birodalmának és csatlósainak esetében a *proletárdiktatúra* – államának bevezetésével működtethető a legeredményesebben. A nyers parancsuralom a *társadalom-szerkezet* gyökeres – forradalmi – *átrendezését* feltételezi. Az átrendezés célja vezényelhető munkahadseregek, az újvilág-teremtés kísérleteire használható – építésre-pusztításra fogható – tömegek előállítás. A *proletarizálás*, amelynek értelmezésére a későbbiekben még visszatérek.

A múlt század negyvenes éveinek végén még milliós tömeg: vállalkozók, kis- és közép-birtokosok, az ipari és kereskedelmi szektor kisegyzisztenciái, a régi rendből itt maradtak, az alternatív értékrendekhez húzók milliói akadályozták ennek a célnak a megvalósítását. Legalábbis tartani lehetett attól, hogy hátráltatni fogják azt. A proletárdiktatúra rendszerre 1947–1953 között, a szovjet birodalmi központból irányítva alapvetően az ő gyorsított ütemű kiiktatásukra, alávetésükre, elszigetelésükre rendezkedett be. A hortobágyiak (a magyar „gulágosok”) esetét ezek között a milliók között, az 1945 utáni *proletarizálás első hullámának* részeseiként, s az ezzel együtt járó kiiktatás-likvidálás-elszigetelés sokféle változatának egyik eseteként kell látnunk.

A pusztákra deportálás forradalmi akciósorozatának a nagy *szervezeti átalakítás* megvalósíthatósága s egyúttal a *háborús állapot* fenntarthatósága szempontjából többféle hozama volt.

¹¹ Ebben az állapotban „háború és béke között megszűnik az ésszerű értelem [...] értelmetlen lesz minden megjelölés, amellyel a katonai és nem katonai akciókat »békés« vagy »háborús jellegűkén« elhatárolják”. (A sztálinizmus egyik kulcsfogalma, a „békehare” egyébiránt pontosan leírja az állapotot vált háborúzást.) A náciizmus egyik ideológusaként is ismert Schmitt fő inspirátora Lenin volt, aki szerint „a forradalom a legkönyörtelenebb háború”, amelynek természetszerű következménye az osztályharc éleződése és a „külső” és „belső ellenséggel” szembeni egyidejű harc. Az idézetet és a koncepció bővebb kifejtését lásd Carl SCHMITT: *A háború és ellenség fogalmainak viszonyáról* [1938] = Uő.: *A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002, 73, 77–78. Vö. LENIN *Válogatott művei*, Kossuth, Budapest, 1967, III., 361; II., 6.

1. Az új rend gyorsan és ráfordítás nélkül jutott olyan javakhoz, készen kapott ingatlanokhoz, gépi felszereléshez, jószágállományhoz, egyéb használati eszközökhöz, amelyek szükségesek voltak berendezkedéséhez és működéséhez.

2. A deportáltak nemcsak javaikat hagyták maguk mögött, hanem a rettegést is az otthon maradtakban. A háborús állapot nem nélkülözhető eleme a félelem és a hisztizálás. A meg-megújuló akciók, a terrorizáltság a „karbantartását” is szolgálták a lakóhelyükön hagyottak körében.

3. A deportálás máról holnapra véghezvitt státuszváltoztatásként a társadalomszerkezet forradalmi átalakításának egyik fontos eszköze. A tegnap még tulajdonosként, önálló kisegyzisztenciaként nyugovóra tért családfőből másnapra – kivagonírozása után – *agrárproletár* lett, akit az éppen esedékes kampánymunkára lehetett vezényelni. Olyan proletár, akinek tartási költségei végletesen leszoríthatók, munkaerejében ugyanakkor – elvárhatóan – hasznosulnak „hozott” készségei és képességei: a „kulák” erkölcs és szakértelem. Proletár munkahadseregek eredményes foglalkoztatása tudományos üzemvitelre (*scientific management*) képes, képzett és gyakorlott vezetést feltételez. A deportálás célterületei, a tervgazdaságok szektorhierarchiájában a „legszozialistábbnak” tételezett állami gazdaságok ennek ugyancsak híján voltak. Ahhoz, hogy egyáltalán működni tudjanak, kellett a proletárrá deklasszáltak hozzáértése és munkakultúrája.

4. A deportáltak – a hivatalos nyilvántartások „telepesei” – erősen munkaerő-hiányos alföldi pusztákra kerültek. Agrárproletárnak az iparba, a városokba üzött-menekült – ipari proletárrá mobilizált – lakosság helyébe. Kitelepítésük az országos népességszerék áramában kiürülő felbe került területek *benépesítését* is szolgálta.

Hortobágy (a magyar Gulág) „értelméről” – I.

Az előzőekben pontokba foglalt megállapítások összegezéseképpen elmondható tehát, hogy a hortobágyi deportálás a szerkezetátalakítást előmozdította, a háborús állapot létrehozásához és fenntartásához is eredményesen járult hozzá. Ezekből a szempontokból nézve, betöltötte szerepét. Volt értelme. Ám más megközelítésben, hatásait és következményeit a kísérlettel együtt járó *építés–pusztítás* erőterébe s egyúttal átfogóbb történeti összefüggésekbe helyezve már lehetnek kétségeink.

Mi volt/lehetett a hortobágyi társadalomkísérlet értelme a történelem – ezúttal *haladást* feltételező – menetébe helyezve? Minden szenvedés, áldozat és pusztítás dacára hozzátett-e valamit civilizációnk előbbre jutásához? Átfogóbb, bombasztikus megfogalmazásban, az ismert költői kérdést parafrázálva: „ment-e a Gulág által a világ elébb?” Témánkra s hazánkra konkretizálva a kérdést: a társadalmi változás menetébe illeszkedő, szükségszerű fejlemény volt-e a Gulág-rendszert utánzó pusztai táborvilág? A kádári konszolidáció világában – mint láttuk – igen volt a válasz erre, ugyanakkor még a kérdés felvetése sem kerülhetett szóba. A szovjet rendszerű államszozializmusok összeomlása viszont részint maga alá temette, részint fenntartotta ezt a hallgatóságos egyezséget. (A rendszerváltást megélt táborlakók a bőrükön érezhették és érzik ennek hallgatóságosságnak

hatásait: a jóvátétel rendezése esetükben negyedszázada húzódik. Úgy tűnik, a kormányzati szándék mintha ciklusról ciklusra arra játszana, hogy kihalásukkal majd kártérítési ügyeik is eltemetődnek végre.) Mindenesetre a Gulág az egykori szovjet-blokk országokban is (többé-kevésbé) megismerhető és vitatható lett. Hasonlóan a Gulág-jellegű akciókhoz s ezek sorában a hortobágyi deportálásokhoz.

Az alábbiakban a Gulág-világ egészében parányi ügynek számító hortobágyi társadalomkísérlet „értelmére” térve, felvázolom folyó kutatásunk elemzési szempontjai közül azokat, amelyek talán alkalmasak arra, hogy a *hozam és veszteség*, a *siker és kudarc*, a *haszon és kár* összevetésével a kísérlet *tisztán modernizációs* mérlege megvonható legyen. Ebben az építés-gyarapítás – pusztítás-felelés *egyenlegére* összpontosító megközelítésben – ha bizarrnak tűnik is – az individuális szintet, a társadalomkísérlet „árának” *személyes* sorsokban követhető következményeit tudatosan figyelmen kívül hagyom. Fejtegetéseimet első megközelítésben tényfeltáró kutatásunk két jól elkülöníthető térségére: a deportálás *merítőbázisára* (I.) és *célterületére* (II.) összpontosítom.

(I.) A kitelepítés *merítőbázisain*: a déli és nyugati határsáv községekben, a deportálásra kijelölt településekben az építés-gyarapítás-pusztítás-herdálás-felelés kettősségében az utóbbi volt a meghatározó. Az akciók *merítőbázisa* az *elvonás* területe volt. Innen, a termőföldről, a falvakból és a városokból a proletarizálás forradalmi programjának jegyében *vitték és kidobtak*. Vitték az értékteremtésben járatos munkaerőt, eszközöket, jószágot és szakértelmet. A képzettség és hozzáértés bizonyítványait kidobhatóvá tették. A kulákkporták parasztjait egy-két jószágukkal, munkaeszközükkel együtt vagonírozták be. A záruló vagonajtó a bezsuppolt értelmiségiek, alkalmazottak alkalmatlanná nyilvánítását jelezte.

A deportálás brutális *rendbontás*, az elvonás végső mozzanata volt a termelés és együttélés erőszakos megbontásának évek óta tartó folyamatában.¹² A lakást, házat, portát, kertet, földet – a szocialista eredeti tőkefelhalmozás folyamatában – *elfoglalták*. Hasonlóan ahhoz a kisajátítási-bekerítési-rablási gyakorlathoz, amit Karl Marx a tőkés eredeti tőkefelhalmozás századokkal korábbi menetét bemutatva olyan szemléletesen leír.¹³ A magánbirtokok sorsa az évek során a *pusztulás* és *értékcsökkenés* lett.¹⁴ A családi gazdaságok köztulajdon-

¹² „Hortobágy” a legtöbb deportált esetében csupán pontot tett egy évek óta tartó folyamatra. A sarcolás és vagyoneklobzás különösen súlyosan érintette azokat a csoportokat, amelyeknek a „kulákságukon” túlmenően a kollektív megbélyegzettség további címkéjét/címkéit is viselniük kellett. Például a *baranyai svábok* esetében. Közülük azok, akiket nem telepítettek át Németországba, vagy áttelepítésük elől-közben visszaszöktek otthonukba, 1948-ban – sajátjukénál jóval kisebb értékű – „csereingatlanba” kényszerültek. Helyüket többnyire „felvidékről” származott „telepések”: csehszlovákiai magyar családok foglalták el. Az 1950-ben kezdődött kitelepítés a svábokat a saját falujukban kijelölt kényszerlakhelyeiken érte.

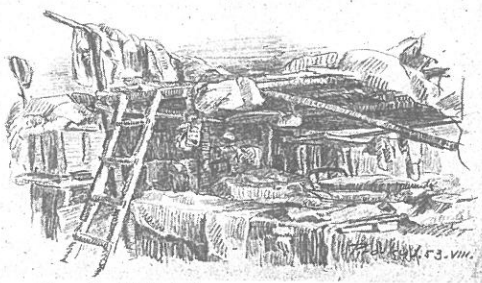
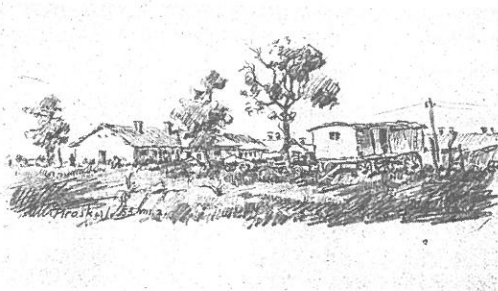
¹³ Mint arra a korszakot kutató gazdaságtörténészek figyelmeztettek: meglehetősen önkényesen válogatott, célzatos példatár felvonultatásával, amely mintha előre igazolná a kisajátítók kisajátításának jogosságát. (Lásd *A tőke*, I. kötet, 24. fejezet.)

¹⁴ Kérdőíves adatfelvételünk és életútinterjúink megkérdezettjei szinte kivétel nélkül kifosztott, lehasznált, szétbontott ingatlanokról számolnak be. A „Hortobágy-projekt” keretében felvett adataink részletes statisztikai elemzését Nagy Mária *Veszteségek, nyertesek és kárpótlás* című tanulmányában végezte el. (A tanulmány *Táborlakók és családjaik* című könyvünkben fog megjelenni.)

ba, közös gazdálkodásba kerültek. A tulajdonforma-váltás a gazdálkodás hanyatlásához, a korábban érvényes életkeretek lebontódásához vezetett. A termelési eszközök (föld, gazdasági épületek és felszerelés) gazdát és funkciót cseréltek. Az új gazda inkább *felélt*, mintsem gyarapította könnyen kapott javait, s korántsem hozott ki belőlük annyit, mint eredeti tulajdonosuk. Pusztán a termények elvonhatóságát tekintve az addigi sarcolás (a beadási kötelezettségek behajtása) a népgazdaság számára többet sajtolt ki a magánvagyonból, mint amennyit a közös gazdálkodás termelt ki a népvagyonból. A hátrahagyott javakat széthordták, leltárba vételt követően kiárusították, vagy szétesztették az arra érdemes személyek és intézmények között. Az osztás és kiárusítás alig különbözött a szét-hordástól. A szabad rablást intézményesítette.

Az ötvenes évek eleji deportálás a szerkezetformálást alapozó proletarizálási akciók sorába illeszkedik, s azokkal együtt a *proletarizálódás további hullámai* előtt nyitott teret. A több évtizedes folyamat egymásra torlódó *történeti rétegei* a mindennapi életvitel fizikai környezetében, a társadalom *mai* strukturális és lelki-szellemi képződményeiben egyaránt nyomot hagytak. Rekonstrukciójukat – amennyire ez lehetséges – kutatási projektünk keretei között szeretnénk elvégezni.¹⁵

(II.) A deportálás *célterületei* – a deficitos merítőbázisokkal ellentétben – az értékek *átcsoportosításának*, az akciók *hozamának* fogadóhelyei voltak. A puszták, az újonnan szervezett hortobágyi és nagykunsági állami gazdaságok *kaptak*. A három éven át érkező tehervagyon-szerelvények és ponyvás teherautók – olykor az állami gazdaságok fogadóképességét komoly kihívás elé állítva – folyamatosan ontották hozzájuk az értékes rakományokat: munkaerőt, hozzáértést, jószágot, felszerelést. Ingyen, illetve minimális ellentételezés fejében jutottak a gazdálkodáshoz szükséges induló tőkéhez. A munkaerő elhelyezésének és tartásának ráfordításai az – egyébként is felszámolódóban levő – hagyományos állattenyésztés kiürített majorjaiban létesített rabtelepeken, istállókban és juhhodályokban végletesen leszoríthatók voltak.

Borsós: a nagyhodály és környéke – hodálybelső

(Dr. Piroska János Borsós-tanyára deportált csongrádi polgármester ceruzarajai)

¹⁵ A proletarizálás több évtizedes folyamatát, meg-megújuló hullámainak következményeit és azokat a fejleményeket is, amelyek ennek a folyamatnak ellenében hatottak, elsősorban a deportálás kitüntetett merítőbázisának tekinthető déli és nyugati határövezetben, s ezzel párhuzamosan a hortobágyi és nagykunsági célterületen, kvalitatív és kvantitatív módszereket együtt alkalmazó tényfeltárás keretében kíséreljük meg rekonstruálni.

A rabokkal egy sokévtizedes – jóval a háború előtti időkben gyökerező – modernizációs program, az *alföldi puszták falvasítása* is megvalósíthatónak tűnt. A hatósági iratokban a táborlakók következetesen „telepesekként” vannak feltüntetve. A megjelölés a falvasítás perspektivikus lehetőségére utal. Arra a lehetőségre, hogy a telepeseekkel – „átnevelésük” után, továbbra is szoros rendvédelmi kontroll alatt – kiépíthető lesz a pusztai faluhálózat. A kényszermunkára fogott „kulákok” munkaerejéből, amellet hogy az állami gazdaságokat működésbe hozzák, még a pionírok civilizátori teljesítménye is kinyerhető. A program megvalósítása 1952–1953 folyamán minden táborban megkezdődött. Kiépülőben voltak a „kulákfalvak”. Rövid ideig úgy látszott, hogy a falvasítás többévtizedes múltú területfejlesztési programja – ugyancsak a *hozam* kategóriájában elkönnyelhetően – a szovjet rendszerű belső gyarmatosítás bevált gyakorlatait követve, a *kulákproletarizálás* révén fog megvalósulni.¹⁶

Végül is *nem valósult meg*. Már a kezdet kezdetén beárnyékolta a kudarc, mivel az építés a rabmunkán kívül semmiféle ráfordításban nem részesült. S nem sokkal beindulását követően meghalt Sztálin, megkezdődött a táborrendszer felszámolása. A falukezdeményeket időközben a szó szoros értelmében elnyelte a föld. A természet visszavette, amit elvettek tőle. A kis vályogházak belemosódtak környezetükbe, mára nyomuk is alig maradt.

Borsós, „Bánatfalva” – az épülő kulákfalu, 1953; Borsós, a kulákfalu helye, 2006

Utólag el lehet tünődni azon, hogy vajon inkább nyertek vagy inkább veszítettek volna a puszták azzal, ha a társadalomkísérlet eredményeképpen a telepes kulákok falvaival népesülnek be, s a kulák munkakultúra nem a juhhodályok tömegszállításain, hanem saját tulajdonú kis házakban és kertekben hasznosul.

Érdemes mérlegelni a későbbi fejleményeket is, beletekintve a *proletarizálás első*, kulákokat sújtó, hullámának nyomain formálódó történeti rétegek világába. A „kulákfalvak” helyett és azok helyén a *proletarizálás második* hullámában – az állami gazdaságok felfuttatásának időszakában, az ötvenes–hatvanas évek fordulóján – néhány telepszerű község révén valamelyest falvasodott a pusztá. Munkát, megélhetést, alapfokú ellátást, a bizto-

¹⁶ Hegedűs András miniszter (Állami Gazdaságok és Erdők Minisztériuma) 1952. július 14-én az MDP titkársághoz intézett feljegyzésében javasolta, hogy „az állami gazdaságokba telepített kulák és egyéb ellenséges elemek” házhelyeket kapjanak, s részükre a „a városoktól lehetőleg messze, az állami gazdaságok központjai mellett” tíz telephelyet jelöljenek ki”. A titkárság jóváhagyta a javaslatot. A telephelyek kijelölésével lehetőség nyílt arra, hogy a pusztákon idővel tíz falu: szovjet mintára létrehozott „kulákfalvak” jöjjenek létre. Lásd Párttörténeti Intézet Archivuma [PIA] 276. F. 54/202. ö.e.

sított foglalkoztatottság feltételeit nyújtó telepek jöttek létre a gazdaságokban. Ezeket a típusházas telepeket érte el (sodorja el?) a *proletarizálás* harmadik – a rendszerváltást követő évtizedre eső – hulláma, az ott élőknek egzisztenciális háttérrel adó állami gazdaságok megreggyanasának és felszámolódásának időszakában.

A kulákproletarizálási kísérlet nyomaira ráarakódó történeti rétegek részletekbe menő feltárása, a deportálás meritőbázisának és célterületeinek térségeiben egyaránt, jórészt még előttünk van. A célterületeken, terepfelmérő pusztajárásaink során ma a proletarizálás harmadik hullámának helyszínein tájékozódunk, nézelődünk, s bonyolódunk beszélgetésbe az ott élőkkel, az ötvenes évek eleji kulákproletárok utódaival. Tapasztalataink eléggé lehangolóak. Az egykori táborhelyek és környékük lépten-nyomon a pusztítás-felélés-leépülés jeleivel, helyzetük kilátástalanságaiba belesüppedt emberekkel szembesít bennünket.

Kónya-tanya, 2009

Visszatérve a kulákproletarizálás korszakába: hatalmas erők mozdultak meg akkortájt a pusztákon az *építés-gyarapítás* jegyében. Termővé tett szikes legelők, fásítás, csatornák, öntözőművek, rizstelepek, a szakosított állattartás és növénytermelés új ágazatai jelzik azokat a gigantikus erőfeszítéseket, amelyek döntően a deportáltak munkájára alapultak. Kérdéses ugyanakkor, hogy szükség volt-e minderre – *erre* volt-e szükség a Hortobágy és a Nagykunság pusztáin? A válasz ma s két-három évtizede már – Hortobágy esetében legalábbis – ugyanolyan egyértelműen a *nem*, mint amilyen egyértelműen az *igen* volt hatvan évvel ezelőtt. A puszták átalakítása következtében keletkezett kár az időközben nemzeti parkká nyilvánított területen részint pénzben is kifejezhető. Elég, ha csak azokat az (utóbbi időkben jórészt EU-s és egyéb nemzetközi pályázatokon nyert) összegeket vesszük alapul, amelyeket a világörökség részévé vált Hortobágyi Nemzeti Park a tájidegen gazdálkodás (például rizs- és gyapottermesztés, nagyüzemi baromfitelepek) maradványainak, a természetlegyőzés nyomainak, műtárgyainak (gátak, zsilipek) felszámolására, és a terület természetes vízrendszerének, honos élőhelyeinek helyreállítására fordított és fordít.

1952, Sztalinnyec: a természet legyőzése – 2004: munkagépek a természetátalakítás nyomainak eltüntetésére

Ma már az, hogy a hortobágyi puszták forradalmi átépítésének kísérlete káros volt és súlyos veszteségekkel járt, kézenfekvő igazságnak tűnik. Talán a mai Hortobágy-imázs árnyékában – túlzottan is annak. Ezt a megítélést alapvetően a természetvédelem értékrendje motiválja. Ember és táj – Hortobágy világörökségi titulusába is belefoglalt – harmonikus együttélésének értékei. A természetvédelmi értékrend érvényesítése ugyancsak az építés: a rehabilitációs *visszaépítés* hatalmas energiáit mozgatta és mozgatja meg. Erőfeszítéseket, amelyek az előző korszak újvilág-teremtő ambíciói ellenében hatnak, és a természet *legyőzési* kísérletének még a nyomait is felejtethetővé kívánják tenni.

A rend – ezúttal a természet rendjének – *megbontása* és *helyreállítása* egymást végletesen kizáró cselekvési programok. Nyilvánvaló, hogy még a tisztán hozam-veszteség egyenlegének megvonására irányuló mérlegelésünkben is, a *veszteséget* (kártételt, pusztítást) alapvetően a *rendbontásban* kell megjelölnünk. A rabmunka megítélése ugyanakkor árnyaltabb megközelítést érdemel. *Hozama* is volt annak. A Nagykunság esetében különösen nem egyértelmű a kép, az ottani tájat, pusztákat kevésbé érintette és érinti a rehabilitációs visszaépítés. De a Hortobágyon sem „írható le” maradéktalanul az erőszakos tájformálás. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy itt a puszták arculatának formálódásában, a természet magukra hagyott játékterei és a tájhasználat természetbe simuló mozzanatai (szilaj pásztorkodás, halászat-pákászat) mellett a modernizációs hasznosítás (vízrendezés, talajjavítás, üzemszerű állattenyésztés, halgazdaság) évszázadokra visszamenően jelentős, s az utóbbi másfél évszázadban egyre jelentősebb tényező volt. Hortobágyot ez a hol összehangolható, hol egymással konfliktusba kerülő kettősség: a természetnek alárendelő *használat* és a természet formálására törekvő *hasznosítás* tette és teszi izgalmas, talányos és vonzó *küzdőtérre*.

Az előbbi a világörökség-imázs s egyben a szokványos idegenforgalmi vonzerő alapja, az utóbbi a gazdálkodás haszonra orientált követelménye. A hasznosításra irányuló modernizációs folyamatban a *közmunkának* és nem utolsósorban a *kényszermunkának* hagyományosan fontos szerep jutott ezen a tájon. Elég, ha itt a jórészt I. világháborús hadifoglyokkal kiépített halastavakra – a pusztahasznosításnak ezekre az igazán *mesterséges*

képződményeire – utalok. A tavak nem a természet spontán rendjében, hanem annak átalakítása jegyében formálódtak. Ma ez a tőrendszer a hortobágyi természetvédelem ki-tüntetett területe: Közép-Európa egyik jelentős *természetes* élőhelye, ahol évről évre ritka és ritkuló madárfajok milliói találhatnak menedékre.

Madárfigyelés a Halastavaknál, 2010

Az ötvenes évek „telepeseinek” rabmunkája a modernizációs folyamat részeként bele-illeszthető ebbe a tradícióba. Kártételeivel, pusztító és nehezen kiiktatható hatásaival együtt Hortobágy *tájtörténetéhez* tartozik. Nyomai ma is ott vannak a Hortobágyon. A táj-ban is és – főként – az ott élők és oda látogatók emlékezetében. A kollektív emlékezet-nek és a történelmi tapasztalatnak is lehet tájformáló jelentősége. Az eltérő kultúrák: a sokfelől érkezett „telepések” és a „pusztaiak” szembesülése, óhatatlan egymásra hatása kölcsönös tanulási folyamatokat indíthatott el. Féloldalas, szegényes és félrevezető az a Hortobágy-imázs, amely kizárja magából vagy kényszerű és felületes sémákba szorítja ennek a történelmi örökségnek a *valóságát*. Ennek a valóságnak tudatos felvállalása minden bizonnyal gazdagítaná Hortobágy mai, világörökség-titulus követelményei szerint stili-zált-formálgatott képét s főként erre a képzetre hagyatkozó idegenforgalmi kínálatát.¹⁷

Mindent egybevetve: a hortobágyi deportálás, ha a kísérletet *izoláltan* – a társadalom egészét formáló szerkezeti átalakításból kiemelve – nézzük, alapvetően a *pusztítás* erőit hozta mozgásba. Tisztán materiális hasznát tekintve deficites kísérlet, modernizációs zsákutca volt. Leginkább a deportálás *merítőbázisain* nyilvánvaló ez. A kutató dolga itt egy-szerű: a kártétel családról családra, portáról portára tételesen adatolt összesítésekkel megállapítható. Az emlékezések, a dokumentumok és a kérdőíves adatbázis feldolgozása itt arra kell, hogy – amennyire lehet – megvonjuk a szocialista eredeti tőkefelhalmozás menetébe illeszkedő tulajdonváltás anyagiakban mérhető egyenlegét, és objektív képet

¹⁷ Például a retroturizmusra, tájtörténelmi emlékhelyekre orientált programkínálat kidolgozásával, és az ennek megfelelő infrastrukturális háttér kialakításával.

kapjunk a veszteség mértékéről. A deportálás *célterületén* ugyan nem ennyire egyértelmű a veszteség, de végül is – mai távlatból mérlegelve a ráfordítás-megtérülés egyenlegét – a kísérlet ott is modernizációs kudarcnak tekinthető.

Hortobágy (a magyar Gulág) „értelméről” – II.

Változatlanul a deportálás merítőbázisán és célterületén szerzett ismereteinkből kiindulva, a továbbiakban perspektívát váltok, és kísérletet teszek arra, hogy mérlegelésünket a társadalomszerkezet átrendezésének, státusok és pozíciók cserélődésének, csoportok mobilizálódásának demobilizálódásának és a gazdasági szektorátrendeződés *folyamatának egészébe* helyezzem. Ez azt feltételezi, hogy az eddigiekben használt fogalmakat: a *kulákproletarizálás*, a *proletarizálási hullámok* és az ezek nyomán azonosítható történeti rétegek fogalmait, a *proletarizálás* átfogóbb kategóriája alá rendelve, a szerkezeti változások elméleti összefüggéseiben értelmezzem.

A hortobágyi deportálás két – a múlt század negyvenes éveinek végén még jellegadó – társadalmi csoport, a *tulajdonos* kisegzisztenciák és a háború előtti tisztviselők kiiktatásának részét képező akció volt. Az előbbi – jórészt „föld- és kupeckuláknak” minősített – csoportokba a kis- és középbirtokos parasztok, kiskereskedők, kisiparosok tartoztak. Ők a proletárdiktatúra államában elvetett parasztpolgárosulás *nemkívánatos fejlődési alternatíváját* képviselték. Az utóbbi csoportba a háború előtti elit: a katonai, rendvédelmi, államigazgatási szervezetek egykori tisztviselői, a nagytulajdonosok, főtisztviselők és a Horthy-rendszerbe begyökerezettnek vélt tisztviselők és értelmiségi foglalkozásúak képviselői sorolódtak. Őket együtt a *régi rend* (az *ancien régime*) kategóriájába sorolhatjuk. Korabeli minősítésük szerint ők a „politikai kulákok”, akik az 1945 utáni években *már deklassáltak* lettek. A proletárdiktatúrára berendezkedő elit ennek ellenére jobbnak látta őket még radikálisabban leválasztani a környezetüktől.¹⁸

Ez a forradalmi szerkezetátalakítás a mi megközelítésünkben a *proletarizálás*, amely szovjet minták alapján az összes, hidegháborúra berendezkedő közép-európai vazallusállam társadalmát átformálta. A proletár fogalmát itt Max Weber szociológiai kategóriáira hagyatkozva értelmezem. Weber a proletárokat *proletáriusoknak* nevezte, és a *deklassáltakkal* lényegileg azonos értelemben, mint a „negatív privilégiumokkal, azaz terhekkel sújtott birtok szerinti osztályok” (a németben rövidebben: „negatív privilegierte Besitzklassen”) egyik tipikus csoportját határozta meg. Ehhez (Karl Marx felfogásától nem függetlenül) hozzáfűzött egy fontos megjegyzést: „ahogyan az ókorban használták

¹⁸ A táborokban készült nyilvántartások és 2006-os adatgyűjtésünk szerint a *nemkívánatos fejlődési alternatíva* és az *ancien régime* kategóriába sorolhatók aránya 76,2:16,3 százalék. (A fennmaradó 7,5 százalék nem sorolható be egyértelműen a fenti kategóriákba.) A két fő csoport aránya táboronként jelentős eltéréseket mutat. Voltak csaknem kizárólag „föld- és kupeckulák” táborok (például Kormópuszta), s olyanok is (például a Borsós), ahol az *ancien régime*-et képviselő *politikai kulákok* volt a jellegadó csoport. A parasztpolgári csoportok ezekben a táborokban is jelentős többségben voltak. Ehhez részletesebben lásd Horváth Endre és Nagy Mária módszertani bevezető tanulmányát és Saád József *A tizenkét tábor* című tanulmányát *Táborlakók és családjaik* című, kiadás előtt álló könyvünkben.

a szót”.¹⁹ A római ókorban a „proletáriusok” közé a vagyonosztályokon kívül rekedtek sorolódtak, akiknek így szavazati joguk sem volt.²⁰ A proletárok: *altársadalom*, amelynek politikai jogképességből kihullott tagjai csak a testükkel, illetve annak sarjadékaival (a *proles* jelentése: 'ivadék, sarjadék, utód') rendelkeztek. Ennek a degradálódott népeségnek – tömegessége folytán – a birodalom hanyatlásának korszakában nőtt meg a jelentősége. Lekötése, féken tartása és használatba vétele – a birodalmi látványkultusz részeseként és statisztériájaként, hadseregek zsoldosként – fontos birodalmi feladattá vált, mivel bármikor fenyegető tömeggé mobilizálódhatott. Helyzeténél fogva ugyanis nem volt vesztenivalója. Sok évszázaddal később, Marx forradalmi víziójában ez a – „csak láncait veszthető” – altársadalom mint világformálásra kész, mozgósítható erő jelent meg, immár a „modern munkásság”, az újkori proletárok tömegeiben.²¹ Erre, a totálisan depriválható, munkára és harcra egyaránt mozgósítható tömegre volt szüksége 1947 után a világháború szélére sodródott népi demokráciáknak. Később, a hidegháború enyhültebb szakaszaiban is ennek a proletár-státusnak sokféle változata szolgált a szovjet birodalmi tömb pártállami rendszereinek társadalmi bázisául.

A proletarizálás a hidegháború több mint négyévtizedes korszakában két nagy hullámban ment végbe Magyarországon s kisebb eltolódásokkal a szovjet tömb többi közép-európai csatlósállamában is: a negyvenes–ötvenes és az ötvenes–hatvanas évek fordulóján.

Az első hullám – 1948–1953 között – a hidegháború legkritikusabb időszakával esett egybe. Csúspontjaira ért a bipoláris nagyhatalmi tömbök közötti feszültség, és a háború kitörése időről időre elkerülhetetlennek látszott. Ennek megfelelően a proletarizálást a belső ellenségnek minősített csoportok, összefoglaló néven a kulákság elleni *hadviselés* jegyében bonyolították le. A végletes depriválásra ítélt ellenség körei a háborús állapot totalizálódási kényszere – „az osztályharc éleződése” – jegyében folyamatosan bővültek. Bárki kuláknak minősülhetett. Internáltak, munkaszolgálatosok, tartalékosok, kitelepítettek, börtön- és táborlakók tömeges rabmunkájára volt szükség, illetve – jobb esetben – olyan bér munkások, alkalmazottak tömegeire, akiknek semmi beleszólása nem lehetett használatba vételük feltételeibe. A proletarizálás nyers, brutálisan célratörő szaka-sza volt ez, amely ugyanakkor diszfunkcionális jellegzetességek tömkelegével terhelődött meg. A leigázás és kifosztás hozama nem állt arányban az anyagi és humánerőforrások kimerítésének intenzitásával. 1953-ra – nem csak Sztálin halála miatt – már mutatkoztak a kifulladás és csőd jelei.

A második hullám éveiben – 1958–1962 között – a pártállami vezetés gyakorlatilag a népesség egészét proletár-státusba: képességeinek és erejének kényszerű eladási helyzetébe hozta. Ezt a kollektivizált tulajdonformák kiteljesítésével és a teljes foglalkoztatottság biztosításával (egyben kényszerével) érte el. A pártvezetés szlogenjével szólva: lerakta a

¹⁹ Max WEBER: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai, I. Szociológiai kategóriáiban*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987, 304.

²⁰ Pontosabban: döntési jogkörük közügyekben jelképesre korlátozott. Servius Tullius censusos rendszerének 193. századában egyet biztosítottak nekik.

²¹ Részletesen kifejtve: MARX-ENGELS: *Burzoák és proletárok = A kommunista kiáltvány. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára*, I. Kossuth, Budapest, 1962, 38–56.

szocializmus alapjait. Ennek következtében a munkaképes társadalmat az állami és szövetkezeti munkaadó szervezetekkel bérre (fizetésre), ellátmányra és „borítékon kívüli” juttatásokra utalt *alkalmazotti* munkaviszonyba hozta. Olyan viszonyba, amelyben a munkaerejét eladó fél alkupozíciója gyakorlatilag nem, legfeljebb névleg létezett. A program végrehajtása – éveken át tartó polgárháborús körülmények között – a belső hadviselés kíméletlenségével ment végbe. Ebben hasonlított a proletarizálás előző szakaszára. Abban viszont különbözött tőle, hogy a kulákkampány ezúttal elmaradt. Beindítása többnyire csak szórványosan, mint a „lehet ez rosszabb is” fenyegető lehetősége vetődött fel. A Rákosi-időszak erőltetett iparosítása, a szervezetformáló erőfeszítések, a vidéki népesség gyáriparba űzése (a népi demokrácia *Landfluchtja*) ellenére – részben a visszarendeződések miatt – a társadalom jellegadó alapzata a tradicionális gyökerezettségű agrárnépesség maradt. A proletarizálás második hulláma ezt az alapot vette célba: a parasztságot, a vidéki kisegzisztenciák társadalmát, a falusi-kisvárosi közösségeket morzsolta fel. Szakszerűen, következetesen és a teljesség igényével. Sikeréhez jelentősen hozzájárultak az előzmények: a tradicionalitás – előző hullám idején véghezvitt – felpuhítása. S még valami: az, hogy a kampány nem a háború közvetlen veszélyének árnyékában folyt. Propagandaháttere (ellentétben az előző kampánnyal) amennyire lehetett, óvakodott a hiszterizálástól. Nem törekedett a humán erőforrások teljes kilátástalanságba hajszoló kimerítésére. A kimerítéssel párhuzamosan az erőforrások átcsoportosítására, sőt újak telepítésére is sor került. A kampány végrehajtását, az előzővel egyezően, a birodalmi központhoz igazodás kényszere uralta. De az előzőtől eltérően ezt a kényszert nem csak ad hoc döntések uralták. Stratégiája is volt, amelyben a kifosztás mellett a *visszaosztás* is helyet kapott.

A strukturális alapokat létrehozó proletarizálás két hulláma a pártállami rendszer (népi demokrácia) négyévtizedes fennállásából nem egészen tíz évet vett igénybe. A fennmaradó több mint harminc év a rendszer (mint „létező szocializmus”) fenntarthatósága és működtethetősége, a többé-kevésbé folyamatos *revízió* és reformálgatás jegyében telt el.

A proletarizálás első hullámának brutális társadalom-átrendezési kísérletét az 1953–1958 közötti eseménydús évek követték: az enyhülés és óvatos jóvátétel – visszarendezési próbálkozásokkal meg-megszakított – évei, majd az ellenforradalom,²² a megtorlás és a rendszeralapok restaurálása. A napi történések tanulmányozásának szintjén feltűnő, hogy a Rákosi-időszak szerkezetátalakító radikalizmusa mennyire a felszínen mozgott. Minden felforgatás dacára mennyire épen maradtak a szocietális szegmensek évtizedes-évszázados beidegződései, lelki-szellemi konstitúciói: a társadalom *mélyszerkezete*. A Sztálin halálát követő fellélegzés hónapjaiban azonnal megmutakoztak a regenerálódási képesség jelei. Ez a folyamat teljesedett ki 1956-ban, s a társadalom roncsolt közösségi rendje, a tradicionalitás ereje még az 1957-es megtorlás évében is helyreépítlődően volt.

²² Az ellenforradalom kifejezést nem a restaurációs pártállami ideológia szellemében használom. A forradalom–ellenforradalom értékmentes megközelítésére törekszem. Ennek megfelelően az ellenforradalom itt a sztálini diktatúra magyarországi irányítóinak radikális – forradalmi – szervezetformáló kísérlete ellenében kibontakozott felkelés – társadalmi forradalom – azonosítására szolgáló fogalom.

A proletarizálás második hullámát követően a pártvezetés a kialakult struktúra megszilárdítására, s ezen túlmenően rendszerének – legalább beletörődés szintű – elfogadtatására is törekedett. A konszolidálás kibontakozásától (1963) az összeomlásig (1989) tartó korszakban, a „kétfrontos harc” állásának függvényében, együtt és időnként egyszerre érvényesült a rendszer alapjainak fenntartását szorgalmazó merevség és az annak reformjára kész hajlékonyság. Az utólag inkább buherálásra, mint formálásra emlékeztető reformálás olykor (főleg az 1960–1970-es évek fordulóján) még a proletarizált struktúra óvatos módosítására is hajlott. A politikai vezetés végig revíziós hátrálásban volt arról az alaptatról, amelyet ugyanennek a politikának szerkezetformáló (forradalmi) radikalizmusa hozott létre az ötvenes–hatvanas évek fordulóján. Folyamatos feszélyezettség közepette ugyan, párhuzamos alrendszerek: második gazdaság (sőt társadalom), rejtett polgárosodás, bizonyos mérvű ökonomizálódás, korlátozott autonómiák alakulhattak ki, s az eredetileg totális elvonásra létesült redistribúció az „osztogatás–fosztogatás” politikájává szelődött.²³ Összefoglalva a korszak jellegadó vonásait: puha elnyomás volt, amelyben az állami gondoskodás tömegek számára nyitotta meg a mindennapok kalkulálható megélését és az egyről kettőre jutás nem túlzottan tág, de biztonságos perspektíváját. Tartós rend volt, amelyben a *tradicionalitás felszámolódott*, erőtartalékok kimerültek. A változások a társadalom *mélyszerkezetét* érintették. Egyértelműen az evilágra, a fogyasztásra orientált, transzcendencia- és közösségihiányos rend volt. Az önként és örömmel – Nietzsche „utolsó emberének” örömgényével – vállalt vállaltalanság rendje volt, amelyhez persze az egyházak évtizedeken át tartó, erőszakos visszaszorítása is hozzájárult. Az állam többé-kevésbé (a vége felé egyre nehezebben) teljesített „ellátási felelőssége” tömegeket süppedtetett bele az ellátottság felelőtleniségébe. Ebben a helyzetben formálódni és tömegesedni kezdett az alávetettek – proletárok – új típusa, a *dologtalanságra* készítetett–szoktatott „dolgozó”,²⁴ akiben státusának veszélyeztetettsége nem tudatosulhatott. Veszélyérzetét egyfelől a (legalább munkásszállás, üzemi konyha, ingyen jegy, olcsó kenyér, virsli és sör szintjén) biztosított állami ellátottság és foglalkoztatás kapcsolta ki, másfelől az is, hogy – visszaulva a weberi-marxi definícióhoz – nem látszottak a fő proletár-erősség: az ivadékbázis (*proles*) és a családi kötelékháló roncsolódásának következményei.

²³ A méltatlanul elfeledett, zseniális közgazdász és társadalomreformer, Liska Tibor kifejezése. A részletezés messzire vinne témámtól, ezért itt csak megemlítem: a Kádár-korszak évtizedeiben folyt társadalomkutatás hatalmas terjedelmű, mai viszonyaink megértéséhez is jól használható irodalmat hozott létre. Problémaérzékenységét és tényanyagát tekintve valószínűleg értékesebbet, mint a rendszerváltás utáni társadalomkutatás, amely szabad nyilvánosság-térben, ugyanakkor erős pályázati projekt-kötelmek között működik.

²⁴ A jobb híján „dologtalannak” fordított *leisure* szót a ma már kevésbé idézett észak-amerikai társadalom-reformer és amatőr kutató, Thorstein Veblen *The Theory of the Leisure Class* (A *dologtalan osztály elmélete*) című tanulmányából vettem át. (Veblen más írásaival együtt megjelent magyarul is: Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1975.) Veblen a *leisure class* fogalmát az amerikai felső tízezrek életviteli státuskategóriájának azonosítására alkotta meg. Úgy gondolom, hogy a fogalom – megváltoztatva a megváltoztatandókat – a Kádár-korszak „dolgozó népének” arra a szegmensére is alkalmazható, amelynek tagjai a nyolc óra biztosított munka(hely) mellé járó „nyolc óra pihenést” és „nyolc óra szórakozást” a létezés természetes velejárójaként kezdték megélni.

A proletarizálás – inkább *proletarizálódás* – harmadik hulláma a rendszerváltozás időszakában ment/megy végbe. A tulajdon-visszaosztás és az ország globális tranzakciók előtti kinyílása nyomán beindult szerkezetátalakulás az államszocializmusnak ezt a latens veszélyeztetettségű tömegét kapta derékba. A tömeg jellegének felvázolásakor célszerű továbbra is a *nyertesek és vesztesek* dichotómiát alapul vennünk, azzal a megszorítással, hogy ez természetesen nem zárja ki a kategóriák közötti átmenetek és a kategórián belüli árnyalatok (elemzésekre tartozó) valóságát. A veszélyeztetettek egyik része, a fiatalabb generációk főleg – a klasszikus proletárok altársadalmát idéző módon – *vette a kihívást*, megállta/megállja helyét a változás folyamatában. Akiknek végképp nincs vesztenivalójuk, a tulajdon-visszaosztás morzsáira vetették-vetik rá magukat, ott és úgy, ahol és ahogy lehet. Erre „gyúrnak”. Vagy ennek az ellenkezőjére: a tulajdon és a személyi biztonság őrzésére és védésére; arra, hogy a biztonságukban fenyegetett magáncégek és közületek felszívják őket. Mások a kiterjedt látvány- és szórakoztató iparban hasznosítják folyamatosan karbantartandó adottságaikat. A veszélyeztetettek nagyobbik fele a saját eltartásukra képelenek, kilátástalan helyzetükbe többé-kevésbe belefásultak tömege. Máról holnapra tengődő, reménytelen szegénységbe süllyedt, családi háttérében megroppant emberek tömege. Többségük a mezőgazdaság újabb átalakításainak vesztese. A deportálás nyomait kutatva, a *merítőbázis* depressziós térségeiben (például az Ormánság, Őrség, Göcsej községeiben) éppúgy szembesülünk velük, mint a *célterület* pusztáin. A kulákproletárok kései örökösei ők, akik benn rekedtek a határ menti aprófalvakban, ott felejtődtek a kiürült és kifosztott állami gazdaságok telepein. S ha esetleg maradék ambíciójuktól hajtva nekivágnak a városoknak, *ennek a Landfluchtnak* a célállomása már nagy valószínűséggel nem a munkahely, hanem az utca vagy a költségvetést terhelő, esetleg „önerős” hajléktalanszállás lesz.

A fentiekben vázolt több mint hat évtized történetében a történelem „menetét” a proletarizálás (proletarizálódás) meg-megújuló hullámai alakították. A történet elmondható más – a kutatási projektek nemzetközi világában jobban azonosítható (s egyúttal pályázatképesebb) – paradigmában és fogalomkörben is: például mint az agrárium visszaszorulásához és a vidék átalakulásához vezető *modernizáció*, mint a *parasztatlanodás* (esetleg paraszttatlanodás) folyamata, a fogyasztói *tömegtársadalom* kialakulása. Ha ezekben a paradigmákban mondjuk el a történetet, akkor a magyarországi – és általában a vasfüggönyön inneni – változások párhuzamba állíthatók a vasfüggönyön túli világ átalakulásával. S ebben a keretben végsősoron a *tradicionálisból kibontakozás* két – egymással összevethető – útja vázolható fel. A nyugati átalakulás korábban kezdődött, simább, szervezesebb, a tulajdon és szabadság értékeire – mint a nyugati civilizáció alapértékeire – kényesebb útja, amely jóléti tömegtársadalomban végződött. S a vasfüggönyön inneni szovjet csatlósállamok útja, amelyre Magyarország (is) rákényszerült. Ez is a tradicionális felszámolásának útja volt. Tömegtársadalmat eredményezett, a nyugatihoz képest „rosszabbléti” társadalmat. Volt néhány évtized, a hidegháború enyhültebb időszakának évtizedei, amikor a tömeges biztosítottság és közszolgáltatás jellegű ellátottság néhány területén a keleti tömb országai (csődjeik megalapozásaképpen egyébként) még le is körték a nyugatiakat.

A kísérlet – szerves változás, a pusztítás–építés, a nyertes–vesztes és a hozam–ráfordítás kettősségére és egyenlegeire összpontosító vázlatunkban minden keleti–nyugati párhuzamosság ellenére azt hiszem, közelebb kerülünk a valóságos folyamatokhoz, ha (Magyarország esetében is) komolyan vesszük a szovjetizált pártállamok társadalomképének s egyben ideológiai önképének fogalmait. Ez amellet szól, hogy a modernizálódás 1947 utáni történetét a *proletarizálás* hullámainak és módolásainak folyamatába ágyazva kíséreljük meg értelmezni. A kulákproletárok és utódaik eseteinek minél aprólékosabb ismerete valóságos dimenziókba helyezheti ezt az értelmezési kísérletet. A „hortobágyiak” minden különbözőségük dacára, életük egyik meghatározó eseménye folytán, a társadalom jól körül határolható, viszonylag homogén csoportja. Esetük: generációik életútjai, egy hosszú modernizációs folyamat szövevényébe fonódó szál, amelynek felfejtése a szövevény egészének megértését segíti, és használható támpontokat adhat ahhoz, hogy a hozamok–veszteségek *egyenlegének* megvonása a szerkezeti átrendeződések egészére vonatkoztatva is elvégezhető legyen.

Az egyenleg többoldalú mérlegelés eredménye. A szocialista és a posztkommunista modernizáció egészét tekintve a modernizációs kudarcként felfogható folyamatok indokolt előtérbe állítása sem feledtetheti, hogy bemutatathatók azzal ellentétes fejlemények is. Közismert tények sorozatán keresztül követhetők a pártállami rendszer és a posztkommunista időszak nemzeti vagyont bővítő, humán erőforrásokat erősítő hozamai. A proletarizálás korántsem csak alávetést, leigázást, kifosztást jelentett. A társadalomkísérletek legbrutálisabb éveiben is voltak kitüntetett társadalmi csoportok, amelyek felemelkedhettek, státusuk, pozíciójuk javulhatott. S ha most zárójelbe tesszük a revíziós és stabilizációs időszakok gyarapodást szolgáló politikájának kudarcban és összeomlásban végződő kimenetelét, és pusztán a tényeket és nem azok következményeit nézzük: a pártállami vezetés végül is a fogyasztás óvatos bővítésére, a közszolgáltatások kiterjesztésére, a biztosítottság teljessé tételére törekedett. A társadalom egésze iskolázottabb, mozgékonyabb lett, évtizedről évtizedre komfortosabb életkörülmények közé került. Ezeket a tendenciákat, annak ellenére, hogy százezreket szorított ki a még emberhez méltó szegénység keretei közül, végsősoron a posztkommunista átmenet sem tudta tartósan visszavetni. A tábori kényszermunka és a kemény szorongattatás éveinek múltával, a többi degradált társadalmi csoport sorsát osztva, a rendszerváltásig tartóan nem teljes értékű állampolgárként ugyan, de alapjában véve a „hortobágyiak” életvitele is belesimulhatott az államszocializmus konszolidált rendjébe.

Az így is, úgy is láttatható modernizációs szövevény hasznának és/vagy kárának mérlegeléséhez közelebb vihet, ha a szövevény egyetlen szálának, a hortobágyi deportálásnak felfejtése során a *tények valóságához* – Max Weber „értelmező megértésre” törekvő metodikája szellemében – a lehetőségeket: az *elgondolható valóságot* is hozzárendeljük. Ezáltal óhatatlanul szembesülünk a „mi lett volna, ha?” kérdésével. Ettől a tárgyilagosságra törő kutatói megközelítések általában idegenkedni szoktak. Pedig a társadalmi mozgások szövevényének összefüggéseiben ennek a hozzárendelési műveletet megelőző kérdésfelvetésnek lehet – tudományos megközelítésekben is – létjogosultsága, amennyiben a kutató minél több és minél pontosabb *tényleírásból* próbálja felépíteni a *lehetséges* változatait. Mi

lett volna, ha elmaradnak a deportálást megelőző évek szorongattatásai? Mi lett volna, ha a deportálás merítőbázisain maradnak a parasztgazdaságok, és a családok rokon-szomszédsági és egyéb közösségi kötelékekbe ágyazódva végzik munkájukat, látják el közfeladataikat, élnek mindennapjaikat? Ha minden és mindenki marad a helyén, s az állami akarat – ha befolyásolja is – alapvetően békén hagyja, engedi, és nem vezérli a változásokat és mozgásokat? Mi lett volna, ha a deportálás célterületein tovább él a pusztai gazdálkodás rendje? Ha a paraszti *munkakényszer* nem *kényszerszermunkaként* hasznosul?

A legelemibb társas alakulatra, a család szerkezetére, történetére, jellegzetes életvitelére összpontosítva a figyelmet: a mi volt és a mi lett tényei szembesíthetők a mi *lehetett volna* esélyeivel mint a *lehetőségek* valóságával. Az egykor létezett életvilágok keretei így évtizedek múltán is többé-kevésbé rekonstruálhatóak, s ebből kiindulva *megkonstruálhatók* a társadalmi változás valóságos esélyeinek alternatívái.²⁵ Ennek a módszernek az alkalmazása, a tényfeltárás részletezettsége mellett a tematizálás szokványos súlypontjainak átrendezését is feltételezi. Ebben a megközelítésben a deportálásra kiszemeltek főcsoportja, a „kulákok” esetében például – Závada Pál *Kulákprés* című irodalmi szociográfijának kifejezésével élve – nem a „présre”, hanem arra kerül a hangsúly, ahogyan egy-egy porta, többnyire több szektorban is érdekelt családi gazdaság, *normális körülmények* között működött. És ahogyan innovatív hajlamainak, alkalmazkodási készségének és versenyképességének, családi életének erősségeit és gyengeségeit számításba véve működhetett volna, ha... Hasonlóan ehhez: a kutatás másik – az előzőnél jóval kisebb – csoportja, a kitelepítési listára vett egykori rendvédelmi, katonai alakulatok képviselői, közhivatalok, magánvállalatok volt vezetői, értelmiségiek esetében is az 1945 után adódott *feltételek* között még érvényesíthető képességek és képtelenségek, alkalmasságok és alkalmatlanságok tényeire célszerű összpontosítani a leírást. S ehhez a tényfeltáró leíráshoz második lépésben *hozzárendelhetők* azok a *lehetőségek*, amelyek megvalósulhattak volna, ha...

Nyilvánvaló, hogy ennek a módszernek az alkalmazása a kutatást kényes határterületekre: a fikció és a tudomány egymásba mosódásra hajlamos, köztes területeire viszi. Ebben a kritikus térben ugyanakkor egy közel nyolcezres létszámú csoport esete kapcsán is éles megvilágításba kerülhet a társadalomkísérlet útján felszámolt *tradicionalitás* jellege és értékvilága. Rekonstruálhatók a kulturális tagoltság tájegységeként, községeként követhető (nyelvi, vallási, életvitelbeli) árnyalatai, a normakövetés készségei, a természetes jogérzék megnyilvánulásai, a jellemző anyag- és energiatakarékossági megoldások, a térhasználat sajátosságai, a paraszti munkakényszer hajtóereje, a tulajdonszerzés és -megtartás készsége, a munkakultúra és a találékonyság változatai, a teljesítmények

²⁵ Ez a törekvésünk a *történeti örökségkutatás* átfogóbb keretei közé illeszkedik. Lásd ehhez a Hortobágy-projekt előzményének tekinthető Telepések Társadalmi Múzeum Alapítvány honlapjának kényszerszermunkatáborok életvilágaihoz kapcsolódó kérdésfelvetéseit: „Rekonstruálhatók-e valamiképpen – mára jórészt szétporladt – fizikai kereteik? S rekonstruálható-e (valamelyest legalább) a tábori kereteken belüli életvilág? Mire rétegződtek rá a táborok, amikor létrejöttek, és mi minden rétegződött rájuk a felszámolásuk utáni évtizedekben? Milyen nyomot hagyott maga után a táborvilág – mint a természet átalakításának kísérlete – a táj évezredekben-évtizedekben mérhető történetében? Mit hagyott örökül mint társadalomkísérlet korok-korszakok-generációk történetében, egyéni és családi életutak alakulásában? Mint traumának, mi a lenyomata a kollektív emlékezetben s az egyéni emlékezetekben? Hogyan ment/megy végbe feldolgozása? (www.telepések.hu, *Magunkról* főmenüpont.)

ráfordításigénye, az önerőre, szükségességre berendezkedés és a környezethez igazodás készsége, a családkötöttség és a lokális közösségekre, szokásrendekre hagyatkozás hajlama. És rekonstruálható mindennek a formálódása is: ahogyan felbomlóban-átalakulóban volt, és ahogyan átalakulhatott volna – társadalomkísérletek, proletarizálási hullámok nélkül is.

A tanulmány a Konrad Adenauer Stiftung és a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete által 2010. május 18-án, a Hotel Gellértben rendezett szimpóziumon bemutatott referátum szerkesztett változata. A referátum az OTKA NK 69288 sz. kutatási projekt (2007–2010) teljesítése során feltárt ismeretekre épül.

A közúti Berettyó-híd, 1908